

Percepcja krajobrazu w edukacji turystycznej dzieci i młodzieży

The perception of landscape in education of children and teenagers

Stanisław Piechota

Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych Sióstr Urszulanek SJK w Pniewach
ul. Św. Urszuli Ledóchowskiej 2, 62-045 Pniewy
stan29@gazeta.pl

Abstract. In order for Polish tourism to develop it is essential to promote tourist destinations in Poland, which are very often not known to travelers coming from outside of Europe. One of the most important roles is assigned to the tourism policy of the country as well as the tourism education. The reason for that being well prepared and educated professionals who can decide about the future of tourism.

According to Przeclawski (1997) tourism in future will be such as it is taught to students nowadays. Basing on that belief the author introduced a research method to his own teaching program which was met with positive reactions from students interested in the perception of landscape.

Słowa kluczowe: percepcja krajobrazu, edukacja i turystyka

Key words: landscape perception, education and tourism

Po epoce industrializacji i urbanizacji, po epoce „kultury masowej”, wkroczyliśmy w „erę komputeryzacji”, a obecnie wkraczamy w epokę „turystyfikacji” świata (Przeclawski, 1997).

Coraz więcej ludzi podróżuje i coraz więcej krajów, regionów, miejscowości przyjmuje turystów. Jest to wynik zwiększającej się ilości „czasu wolnego” oraz podróży związanych z załatwianiem spraw służbowych, udziału w konferencjach, kongresach, działalności naukowej, a także wynik zmiany stylu życia z biernego na bardziej aktywny oraz rezultat wzrostu zainteresowania odwiedzaniem miejsc kultu religijnego.

Turystyka stała się w minionym stuleciu i jest na początku XXI wieku czymś nieodłącznym od współczesnej kultury bytowania społeczeństw. Podróże i związane z nimi wydatki stanowią istotny element życia człowieka. W niektórych krajach, takich jak Niemcy, Japonia, Stany Zjednoczone, a także w Polsce można zauważyć zjawisko, z którego wynika, że miernikiem jakości życia po pracy, mieszkaniu (domu) staje się turystyka. W myśl przysłowia, że podróże kształcą, wyjazdy turystyczne mogą wpłynąć na budowanie pozytywnego wizerunku turysty w najbliższym otoczeniu, a w konsekwencji ułatwić jego sukces zawodowy.

Turystyka międzynarodowa stała się dużym biznesem, jej wpływy sięgają miliardów dolarów, również turystyka krajowa, rozwijająca się coraz szybciej w krajach mających odpowiednią atrakcyjność turystyczną, obejmuje swoim zasięgiem liczne rzesze społeczeństwa, przekształcając dynamicznie charakter i oblicze odwiedzanych miejscowości, regionów czy całych krajów.

Naisbitt w książce pt. „Global Paradox” (1995) pisze o podróżach jako największym przemyśle świata, który zatrudnia ponad 200 mln osób.

Autor wymienia niektóre cechy charakterystyczne dla współczesnej turystyki, takie jak np. wzrost liczby podróżujących emerytów i podróże przygodowe (Adventure Travel), podkreśla wzrost znaczenia ekoturystyki, i powrotu do natury – „szukanie nadzwyczajności”.

Naisbitt pisze, iż „turystyka jest siłą, która globalną wioskę uczyni rzeczywistością jednym światem” (Naisbitt, 1995: 183, za Przeclawskim, 1994).

Dynamiczny rozwój turystyki niesie oprócz niewątpliwych korzyści także dylematy, które można przedstawić w formie kilku pytań zaprezentowanych w pracy Gaworeckiego „Turystyka” (za Przeclawskim, 1994) :

- czy zawsze jest tak, iż uprawianie turystyki sprzyja zdrowiu fizycznemu i psychicznemu, czy też może w wielu przypadkach temu zdrowiu szkodzić?
- czy zawsze jest tak, że turystyka spełnia oczekiwane funkcje wychowawcze, kulturowe, świadomości ekologicznej, kształtuje pozytywne postawy turystów wobec innych ludzi?
- A może jest i tak, że jej uprawianie nie przynosi w tych sferach życia pozytywnych wyników, że towarzyszy jej przestępczość, pijaństwo, narkotyki?
- czy edukacja, jaką zdobywają turyści w czasie podróży i pobytu w innych miejscowościach, regionach, krajach, jest zawsze pogłębieniem i poszerzeniem dotychczasowej wiedzy, czy może zdarza się, iż oczekiwany obraz bywa spłycony lub wprost fałszywy?
- czy turyści chronią środowisko przyrodnicze i społeczne, czy też może przyczyniają się niekiedy do jego dalszej degradacji?
- czy w miejscowościach turystycznych stosunki międzyludzkie stają się lepsze, czy może jest zupełnie inaczej? A może turystyka przyspiesza niektóre procesy patologii społecznej?

Przytoczone pytania nie wyczerpują problemów związanych z rozwojem turystyki, ale nasuwają inne pytanie: Jakimi sposobami, metodami niwelować dysfunkcje turystyki? Czy edukacja turystyczna prowadzona w polskich szkołach jest wystarczająca do późniejszego samodzielnego uprawiania turystyki?

Szybki i dynamiczny rozwój turystyki skłania do innego podejścia w zakresie edukacji i przygotowania młodych ludzi do uprawiania turystyki. Masowy charakter ruchu turystycznego przyczynia się do negatywnych odpowiedzi na pytania postawione przez Gaworeckiego. Przedmiotem rozważań zawartych w artykule jest turystyka, edukacja turystyczna i wykorzystanie percepcji krajobrazu w procesie kształcenia dzieci i młodzieży. Percepcja krajobrazu jako metoda określania potencjalnych miejsc wypoczynku staje się też metodą głębszego poznania środowiska przyrodniczego, a zastosowanie jej w edukacji turystycznej doprowadzi do zmiany szeroko rozumianej świadomości turystycznej.

Turystyka przecież „spełnia marzenia” i w znaczeniu ekonomicznym powinna być „czystą gałęzią gospodarki”, a samego procesu jej rozwoju nie można zatrzymać. Polska od momentu wstąpienia do Unii Europejskiej stała się obszarem wzmożonej penetracji krajoznawczej przez turystów z Zachodu, ponieważ wniosła olbrzymie bogactwo kulturowe, społeczne i przyrodnicze. Dla turystów z Polski i państw wschodnioeuropejskich możliwość swobodnego przemieszczania na Zachód stała się czynnikiem zwiększającym częstotliwość ruchu turystycznego.

Turystyka w Zjednoczonej Europie powinna stać się narzędziem dialogu i współpracy, przyspieszającym integrację krajów tworzących Unię Europejską. Turystyka niesie olbrzymią szansę, także dla Polski, poprzez tworzenie nowych miejsc pracy, wzrost dochodu narodowego, aktywizację regionów i samorządów lokalnych. Aby to jednak osiągnąć należy jak najszybciej zlikwidować braki wynikające z długoletniego zastoju w branży turystycznej. Mało jest hoteli dla przeciętnego turysty, zły stan dróg, brak parkingów, źle funkcjonujący system bankowy, brak lokalnych punktów informacji turystycznych oraz brak wykształconej kadry w turystyce.

Przygotowanie Polski do przyjęcia wzmożonego ruchu turystycznego powinno oznaczać przede wszystkim poprawę stanu infrastruktury turystycznej, budowę hoteli, moteli i pensjonatów oraz budowę autostrad i parkingów, poprawę jakości usług oraz zorganizowanie systemu bankowości, wreszcie organizację sprawnego systemu informacji turystycznej. Należy zaktywizować samorządy lokalne, aby dostrzegły olbrzymią rolę turystyki w rozwoju ekonomicznym i społecznym regionu.

Potrzebne jest badanie opinii miejscowej ludności dotyczące inwestycji turystycznych w danym terenie.

Dla rozwoju polskiej turystyki niezbędna jest nowoczesna promocja walorów turystycznych Polski, które często pozostają nieznane mieszkańcom Europy Zachodniej, a tym bardziej obywatelom pochodzącym spoza Europy. Ogromną rolę przypisuje się odpowiednio realizowanej polityce turystycznej państwa, w tym edukacji turystycznej. O jakości przyszłej turystyki decyduje odpowiednio przygotowana i wykształcona kadra.

Turystyka w przyszłości będzie taka, jakiej nauczy się obecna młodzież (Przeclawski, 1997). Edukacja turystyczna powinna wejść szerszym frontem do programów szkolnych. Doskonalenie umiejętności percepcji krajobrazu wśród dzieci i młodzieży pozwoli na zwrócenie uwagi w przyszłości tej grupie na ścisłą zależność między ruchem turystycznym a środowiskiem przyrodniczym. Działalność edukacyjna przyczyni się do wzrostu wrażliwości na zmiany zachodzące w środowisku na skutek jego zbyt intensywnej penetracji turystycznej i doprowadzi do zmiany sposobu uprawiania turystyki z masowej na ekoturystykę. Poprzez uświadomienie młodym uczestnikom ruchu turystycznego, że krajobraz jest odbierany wszystkimi zmysłami, że taką samą rolę w postrzeganiu otaczającego środowiska co wzrok, odgrywa słuch, węch, dotyk czy smak, nastąpi wzrost ich świadomości turystycznej i ekologicznej. Jednostkowe akcje „sprzątania świata” organizowane w szkołach nie odnoszą oczekiwanych rezultatów, nie wpływają na zmianę zachowań młodych ludzi, często odnoszą odwrotny skutek. Brak jest w całym cyklu kształcenia spójnego działania na rzecz przygotowania dzieci i młodzieży do uprawiania turystyki. Wychodzenie z założenia, a jest to częste stanowisko dorosłych, że na turystyce znają się wszyscy i uczniowie sami się tego nauczą jest błędem i prowadzi do wypaczenia funkcji, jakie powinna spełniać turystyka. Dużą rolę w kształtowaniu postaw pro turystycznych i ekologicznych wśród dzieci i młodzieży może odegrać percepcja krajobrazu odpowiednio dostosowana do poziomu rozwoju ucznia na każdym etapie kształcenia. Umiejętne odkrywanie i pokazywanie piękna ukrytego w środowisku młodym ludziom połączone z „byciem w środowisku” doprowadzi do upowszechnienia poglądu, że środowisko jest dobrem bezcennym i musi istnieć zależność między społeczeństwem a środowiskiem przyrodniczym.

Poznanie najbliższej okolicy oraz postrzeganie krajobrazu występuje już w klasach najmłodszych szkoły podstawowej. Tematyka zintegrowanych ośrodków wielokierunkowej działalności uczniów jest tak skonstruowana, że można je realizować podczas wypraw terenowych na których uczniowie poznają np. gatunki drzew, zbierają i podpisują liście, tworząc z nich kolorowe kompozycje. Na tym poziomie nauczania percepcja krajobrazu odgrywa najważniejszą rolę, ponieważ uczniowie poznają najbliższe otoczenie poprzez zmysły wzroku – obserwacja, dotyku – grzybobranie, słuchu – śpiew ptaków itd.

W nauczaniu blokowym obejmującym klasy IV – VI pojawiła się idea połączenia elementów geografii, biologii, chemii i fizyki pod nazwą przyroda. Zajęcia odbywają się głównie w zaciszu sali lekcyjnej. Nauka na tym etapie miała opierać się głównie na doświadczeniach i pracy w terenie, ale przy braku podstawowych środków dydaktycznych, nieprzystosowaniu gabinetu do nauczania przyrody i brak środków finansowych na wyjazdy realizacja programu nauczania jest utrudniona, szczególnie dotyczy to szkół wiejskich. Nauczyciele uczący przyrody są najczęściej biologami, fizykami, chemikami lub geografami – stąd większy nacisk na działy nauczania, które są im najbliższe. Podstawy turystyki na tym etapie kształcenia w większości przypadków nie są realizowane.

W gimnazjum, w programie nauczania geografii pojawia się turystyka, traktowana z punktu widzenia ekonomii np. Afryka – turystyka szansą rozwoju (1 godz. lekcyjna). Przeładowany program nauczania przy 4 godzinach na 3 lata nauki uniemożliwia szersze spojrzenie na zagadnienia związane z turystyką oraz często wyklucza realizację tematów w terenie. W środowisku wiejskim często jedynym animatorem wyjazdów turystycznych była szkoła, obecnie przy likwidacji małych szkół wiejskich i ubożeniu społeczeństwa wyjazdy turystyczne należą do rzadkości.

Na poziomie ponadgimnazjalnym autorzy podręczników dla liceum bardzo różnie podchodzą do problematyki turystycznej. Niektóre podręczniki w ogóle nie zawierają treści turystycznych, inne bardzo powierzchownie je traktują. Na uwagę zasługuje podręcznik „Geografia” dla liceum i technikum pod redakcją D. Makowskiej,

w którym oprócz tematów takich, jak: turystyka światowa - tempo i czynniki rozwoju turystyki; regiony turystyczne; turystyka a środowisko geograficzne i społeczności lokalne; turystyka i rekreacja Polaków; turystyka i rekreacja w moim regionie, zawarte są „warsztaty geograficzne” pt. Jadę na wakacje.

Uczniowie sami planują i wybierają miejsce i formę wypoczynku według zaproponowanych etapów:

- określenie motywacji wyjazdu,
- gromadzenie wstępnych informacji turystycznych,
- określenie możliwości turystycznych – wybór miejsc, gdzie mogą pojechać ze względu na zasoby finansowe, kondycję fizyczną, itd.,
- zebranie informacji szczegółowych o tych miejscach – ich atrakcje, baza noclegowa i gastronomiczna, dostępność komunikacyjna, koszty,
- ocena zagrożeń związanych z wyjazdem i zapewnienie maksymalnego bezpieczeństwa,
- wybór najlepszej możliwości dojazdu.

Do przygotowań służą przewodniki i mapy turystyczne, foldery biur podróży, informacje w internecie dotyczące np. atrakcji turystycznych, rozkładów jazdy, warunków klimatycznych i inne. Tego typu działania nastawione na samodzielną pracę uczniów kształtują i wyrabiają umiejętności niezbędne do pracy w branży turystycznej i nie tylko.

W szkołach typu technikum hotelarskie, gastronomiczno-hotelarskie czy turystyczno-hotelarskie turystyka jest realizowana na przedmiotach: organizacja turystyki, usługi turystyczne. Na rynku wydawniczym pojawiają się liczne podręczniki zawierające treści zgodne z programem nauczania tego przedmiotu, książki omawiające podstawowe pojęcia stosowane w turystyce, szeroko rozumiane usługi, historię turystyki, walory środowiska przyrodniczego i pozaprzyrodniczego. Zarzuca się polskiej szkole przekazywanie wiedzy encyklopedycznej, braku łączenia wiedzy teoretycznej z praktyką, a programy nauczania i podręczniki w tym kierunku zmieniły się stosunkowo niewiele.

Turystyka przy całej złożoności jej definicji jest działaniem człowieka. Człowiek poznaje otaczającą rzeczywistość poprzez swoje zmysły i rozum. Rozum przedstawia mu określone wartości, pomiędzy którymi może dokonywać wyboru i podjąć działanie w kierunku tych wartości, które wybrał. (Przeclawski, 1997). Dlatego przyszłe kadry pracujące w turystyce i młodzież uprawiająca różne jej formy, nie może być kształcona tylko teoretycznie. Taka będzie turystyka w przyszłości, jaką przeżyjemy młodemu pokoleniu.

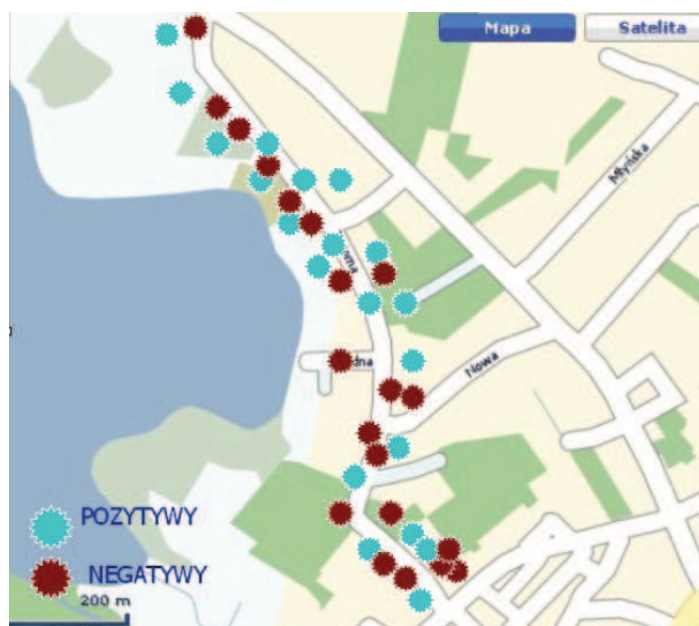
Autor będąc nauczycielem geografii i turystyki w Technikum Gastronomiczno-Hotelarskim Sióstr Urszulanek w Pniewach opracował i wdrożył w cykl nauczania organizację turystyki program autorski.

Wśród licznych przedmiotów nauczania, składających się na system kształcenia kadr dla potrzeb szeroko rozumianej turystyki jednym z ważniejszych są „usługi turystyczne”. Wynika to z faktu, iż dla optymalnego gospodarowania walorami i zasobami turystycznymi niezbędne jest nie tylko właściwe sterowanie potokami turystów, wyposażenie ich w odpowiednią wiedzę i umiejętności korzystania z przestrzeni turystycznej, ale przede wszystkim wykształcenie fachowej, dobrze przygotowanej, wyposażonej w bogatą wiedzę i innowacyjnej kadry, która potrafi sprostać stawianym przed nią zadaniom organizacyjnym.

Zaproponowany i wprowadzony przez autora do realizacji program nauczania z usług turystycznych zawiera zarówno działy o charakterze podstawowym (np. historia turystyki, rodzaje i formy turystyki, usługi) jak i działy o charakterze „socjotechnicznym” (np. organizacja obsługi ruchu turystycznego, bezpieczeństwo i higiena, zasady szkolenia kadr dla turystyki). Ważną składową programu stanowią działy przekazujące wiedzę z zakresu geografii turystycznej regionalnej (Polski, Europy i świata) oraz zagospodarowania turystycznego. Celowe jest także uwzględnienie w programie problematyki ochrony przyrody i środowiska a także coraz intensywniej rozwijającego się zjawiska „turystyki poznawczej”. Szczególnie nowatorskim elementem wprowadzonym do programu nauczania jest dział „percepcja krajobrazu”, zwracający uwagę nie tylko na rolę walorów estetycznych w użytkowaniu i zagospodarowaniu turystyczno-rekreacyjnym krajobrazu, ale wskazujący także na potrzebę kształcenia wrażliwości multisensorycznej – szczególnie młodego turysty.

Percepcja krajobrazu...

Program kładzie wyraźny nacisk na aktywizację ucznia poprzez liczne ćwiczenia praktyczne, udział w zajęciach terenowych czy działania na rzecz własnego środowiska. Ciekawym doświadczeniem dla uczniów jest wcielanie się w rolę pilotów i przewodników po najbliższej okolicy, gdzie grupą turystyczną jest klasa. Duże emocje i zainteresowanie budzi dział „percepcja krajobrazu” a w szczególności tematyka, dotycząca rzeczywistej atrakcyjności wizualnej krajobrazu miejskiego Pniew realizowana w terenie. Podczas zajęć powstaje mapa atrakcyjności wizualnej Pniew. (mapa nr 1, fot. 1 i 2)

Mapa 1. Rozmieszczenie pozytywnie i negatywnie ocenianych fragmentów krajobrazu na badanej ulicy Jeziornej w Pniewach wskazanych przez uczniów.

Map 1. Positive and negative location of the evaluated landscape according to students responses about Jeziorna Street.

Fot 1. Przykład elementu krajobrazu odbieranego pozytywnie przez uczniów.

Photo 1. An example of positive reaction to a given element of a landscape.

Fot 2. Przykład elementu krajobrazu odbieranego negatywnie przez uczniów.
Photo 2. An example of negative reaction to a given element of a landscape.

Zastosowanie percepcji krajobrazu w edukacji turystycznej na poszczególnych etapach kształcenia pozwoli na przygotowanie młodego człowieka do uprawiania turystyki, pokazanie odpowiednich form zachowań, spójność ze środowiskiem przyrodniczym. Wchodząc w dorosłe życie z umiejętnością patrzenia, słuchania, wdychania, dotykania, smakowania środowiska młodzież stanie się pełnoprawnym i świadomym uczestnikiem ruchu turystycznego. Metody badawcze stosowane w percepcji krajobrazu pozwoliły młodzieży uwierzyć, że mogą przyczynić się do kształtowania środowiska geograficznego, że mogą wpłynąć na zmiany w zagospodarowaniu turystycznym oraz mogą przyczynić się do poprawy atrakcyjności wizualnej swojej miejscowości. Poczucie, że można być uczestnikiem w kształtowaniu lokalnego środowiska, wyzwoliło u młodych ludzi odpowiedzialność i spójność ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym oraz pozwoliło na zmianę postawy z biernej na bardziej aktywną w lokalnej społeczności. Wprowadzenie percepcji krajobrazu do programów nauczania przyrody, geografii, biologii i przedmiotów z zakresu turystyki spowoduje zmiany w sposobie podejścia do ekologii, ochrony środowiska przyrodniczego oraz uprawiania turystyki.

Percepcja krajobrazu jako stosunkowo młody nurt badawczy zyskuje coraz to większe poparcie nie tylko wśród badaczy, ale także jest akceptowana przez turystów, ponieważ dotyczy ich odczuć. Percepcja krajobrazu jest zatem metodą, która potrafi wskazać i określić sposób zagospodarowania turystycznego potencjalnych miejsc, mających spełniać funkcje turystyczne, uwzględniając przy tym w swojej części badawczej postrzeganie krajobrazu przez samych zainteresowanych, dla których badania są prowadzone. Turysta staje się podmiotem w krajobrazie i jego wymagania rosną, ale rośnie też jego wrażliwość na piękno przyrody i świadomość kruchej równowagi między człowiekiem a środowiskiem. Jako podmiot w krajobrazie turysta pragnie, by przy projektowaniu miejsc wypoczynku uwzględniono jego świat wartości, świat postrzegany wszystkimi zmysłami. Cechą charakterystyczną badań naukowych prowadzonych w obrębie turystyki w XXI wieku powinna być ich bliskość z człowiekiem, a tym odznacza się percepcja krajobrazu.

W dobie, gdy turystyka jest zjawiskiem powszechnym, coraz ważniejszym staje się rozpoznanie kulturowych uwarunkowań zarówno percepcji, jak i wynikających z niej systemów ocen i waloryzacji krajobrazów turystyczno-rekreacyjnych. Z punktu widzenia organizacji turystyki ważne jest to, że każdy krąg kulturowy inaczej widzi i ocenia rzeczywistość przyrodniczą, organizacyjną i techniczną przygotowaną do wypoczynku poza miejscem zamieszkania. Badania Axela(1997) oraz Wilsona i Sebera(1997) wykazały, że istnieją całe grupy społeczno-kulturowe różniące się stanem receptorów percepcji, czyli inaczej odbierające rzeczywistość. W rezultacie potencjalni uczestnicy ruchu turystycznego charakteryzują się ogromnym zróżnicowaniem

systemów percepcyjnych. Percepcja i ocena walorów turystyczno-rekreacyjnych przez organizatorów turystyki jest uwarunkowana głównie czynnikami ekonomicznymi i znacznie różni się od postrzegania krajobrazu przez turystów i rekreantów czy rodzimych mieszkańców (Krzymowska-Kostrowicka, 1999).

Badania nad percepcją krajobrazu, także na gruncie tzw. geografii rekreacyjnej (Prieobrażenski, 1973) oraz geokologii turystyki i wypoczynku (Krzymowska-Kostrowicka, 1997) dowiodły, że krajobraz oprócz funkcji turystycznej i fizycznych podstaw lokalizacji różnych form turystyki, zawiera także walory estetyczne.

Projektowanie wizualne krajobrazu jest procesem kreatywnym, włączającym pracę, wzorce wizualne i siłę natury do wprowadzenia zmian w krajobrazie na drodze potrzeb społecznych, zarówno estetycznych jak i ekonomicznych. Często kreatywne myślenie jest niezbędne, by określić sposoby przywrócenia do równowagi najbardziej dotkniętego krajobrazu, gdzie samo działanie czasu nie wystarczy.

Obecnie w krajach wysoko rozwiniętych, a w dalszej perspektywie także w Polsce, zmniejszy się liczba osób pracujących w rolnictwie. Coraz więcej ludzi mieszka w miastach, pracując w przemyśle lub w usługach. Poszerza się liczba osób akceptujących wykorzystanie lasów, gór i jezior do celów rekreacyjnych. Kierunek ten zmienia specyficzny typ krajobrazu jaki stanowią dzikie, nienaruszone tereny, które ze względu na ingerencję człowieka stają się już rzadkością.

Rodzaj estetycznych jakości poszukiwanych w krajobrazie zmienia się w zależności od stopnia modyfikacji krajobrazu przez aktywność człowieka. Odległe tereny są zdominowane przez wpływ naturalny, podczas gdy miejsca bliżej gospodarstw rolnych i osad są zdominowane i kształtowane przez okolicznych mieszkańców i często odzwierciedlają ich poziom kulturowy.

Wizualne projektowanie krajobrazu jest procesem twórczym dążącym do poprowadzenia ewaluującego krajobrazu w taki sposób, by odpowiadał potrzebom materialnym i duchowym społeczeństwa, ale unika abstrakcyjnych wzorów tworzonych przez analityczne i operacyjne kryteria, które z krajobrazem nie mają nic wspólnego.

Trudno dokładnie określić jakimi cechami powinien charakteryzować się krajobraz, aby spełniał wymogi estetyczne odbiorcy. Jest to trudny i złożony problem. Zarządzanie krajobrazem nie tylko leśnym jest tak długim procesem, że poglądy społeczeństwa, priorytety i poziom akceptacji poszczególnych działań mogą całkowicie ulec zmianie, dlatego należałoby co pewien czas sprawdzić postrzeganie zmian w krajobrazie przez społeczeństwo.

Literatura

- Gaworecki W. W., 1997: Turystyka, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne S.A, Warszawa
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1999, Geokologia turystyki i wypoczynku, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1999, Kulturowe uwarunkowania oceny i Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego, waloryzacji krajobrazów turystyczno-rekreacyjnych, w: Pietrzak M.(red) Problemy Ekologii Krajobrazu – Tom V, Bogucki Wydawnictwo Naukowe S.C, Poznań
- Makowska.D.,(red),2002: Geografia, WSiP, Warszawa
- Naisbitt J., Global Paradox, Avon Books, New York, 1995.
- Piechota S., 2006, Percepcja krajobrazu rekreacyjnego Pszczewskiego Parku Krajobrazowego, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań
- Piechota S.,Własny program nauczania organizacji turystyki i usług turystycznych RP/1999
- Prieobrażenskij W. S. (red.), 1975: Teoreticzeskije osnovy riekreacjonnoj gieografii, lzd. „Nauka”, Moskwa
- Przeclawski K., Socjologiczne problemy turystyki, IW ZZ, Warszawa, 1979.
- Przeclawski K., 1997, Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki, Albis, Kraków
- Programy nauczania geografii: DKW-4014-79/99; DKOS-4015-37/02